

УДК 94 (477) «196/198»: 316.343.652
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.0/25.178932>

Дмитро МАЛЕЖИК,
orcid.org/0000-0002-1242-2134
кандидат історичних наук,
докторант кафедри історії та філософії історії
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова
(Київ, Україна) demetrias@i.ua

ХУДОЖНЯ НОНКОНФОРМІСТСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УРСР У 1960–1980-Х РР.: ОГЛЯД НОВІТНЬОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проводиться комплексний аналіз історичних досліджень, присвячених різним аспектам життя та діяльності творчої нонконформістської інтелігенції УРСР в 60 – 80-ті рр. ХХ ст.

Метою статті є аналіз історичних праць, присвячених історії нонконформістської творчої інтелігенції в УРСР в роки загострення кризи радянського ладу. Охарактеризовано ступінь вивчення проблеми, визначено основні напрямки гуманітарних досліджень, присвячених митцям нонконформістської течії. Наголошується, що саме скасування політичної цензури в галузі історичної науки після розпаду СРСР сприяло її відродженню та розвитку і дало можливість об'єктивному дослідженню питання історії нонконформістської інтелігенції України.

Усі публікації з історії творчої нонконформістської інтелігенції поділено на дві тематичні групи. До першої належить загальні історичні праці, публікації з історії культурно-мистецького життя періоду 1960–1980-х років, історії опозиційного руху в УРСР. До другої групи включено роботи, предметом яких є безпосередня характеристика явища мистецького супротиву, проблеми творчої нонконформістської інтелігенції, основні напрямки її діяльності та відносини з радянською владою. Особливу увагу приділено працям, присвячених культурній та суспільній діяльності митців-нонконформістів. Особливо охарактеризовано наукові дослідження, присвячені окремим персоналіям мистецького нонконформізму.

Проаналізовано роботи, які фокусують увагу на вивченні регіональних особливостей мистецького нонконформізму. Встановлено, що в сучасній історіографії відсутнє комплексне дослідження з поставленої проблеми. Перспективним напрямком дослідження є вивчення рівня та якості життя мистецького середовища, аналіз його соціально-демографічних показників і стратифікаційного поділу, неупереджене вивчення творчої спадщини.

Ключові слова: історіографія, творча інтелігенція, нонконформізм, культурна політика, опозиційний рух.

Dmytro MALEZHYK,
Candidate of Historical Sciences,
Postdoctoral Student at the Department of History and Philosophy of History
National Pedagogical Dragomanov University
(Kyiv, Ukraine) demetrias@i.ua

ARTISTIC NONCONFORMIST INTELLIGENTSIA OF THE UKRAINIAN SSR IN 1960–1980S: A SURVEY OF MODERN HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the analysis of modern domestic scientific works on the history of Ukrainian nonconformists during Stagnation period. The main tendencies of modern historical works have been revealed.

All scientific works are divided into two groups. The first group includes published works where general characteristic of Stagnation period is given. Special attention has been given to the works which are devoted to the culture and art development, to the problem of dissent movement in Ukraine during Stagnation.

The second group includes published works, which are devoted to the history of nonconformist intelligentsia, its principles and system of values, relations with authorities. The special note has been given to the researches which are devoted to the social role of nonconformist artistic intelligentsia and its cultural and public activity.

The Ukrainian nonconformists actively showed opposition to the then established social order, the Soviet norms, values, traditions, and defended the independence and focus on their own solutions, expressed the desire to have a personal opinion. According to this statement special attention has been given to the researches of the worldview and philosophical foundations of the nonconformists, its artistic and aesthetic views, the development of the art tendencies and its influence on the adherents, and also it points to the chronological and territorial borders of this phenomenon.

The scientific works which deals with the features of informal Ukrainian cultural and artistic space has been analyzed as well. The problem of the policy of the Soviet totalitarian state and its ideological context also are studied in modern historiography.

It is pointed out, that there is no complex and systematic research on the history of Ukrainian artistic intelligentsia in 1960 – 1980s.

Key words: historiography, artistic intelligentsia, nonconformism, cultural policy, opposition movement.

Постановка проблеми. Мистецтво спротиву, що набирало нової сили в роки правління Л. Брежнєва, являє собою яскраву сторінку вітчизняної історії. Всупереч ідеологічним догмам його представники утверджували високі художні стандарти творчості, розкриваючи внутрішній світ митців. Про зростання наукового інтересу до цього явища свідчить поява все більшої кількості праць, присвячених мистецтву загалом або його окремим представникам. З огляду на це постає необхідність ретельного аналізу публікацій, присвячених історії творчої нонконформістської інтелігенції в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.

Аналіз досліджень. Історіографічний аналіз діяльності нонконформістської інтелігенції УРСР частково репрезентований у наукових розвідках О. Бажана (Бажан, 2001), Л. Ведмідь (Ведмідь, 2005), Ю. Каганова (Каганов, 2009), Л. Медведєвої (Медведєва, 2002). Проте, цілісне дослідження, присвячене огляду наукових праць з історії художньої нонконформістської інтелігенції доби «застою», відсутнє, що посилює актуальність поставленої проблеми.

Метою статті є аналіз сучасних праць українських науковців, присвячених дослідженню історії нонконформістської творчої інтелігенції УРСР у роки загострення кризи радянського ладу, вивчення й систематизація історіографічної бази новітнього періоду, залучення ряду праць із суміжних гуманітарних наук, присвячених діячам нонконформістського мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Докорінні зміни, які відбулися в Україні в усіх сферах життя з утвердженням її незалежності, позначилися й на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки. Скасування політичної цензури в галузі історичної науки сприяло її відродженню та розвитку. Відкриття доступу до закритих архівних документів і матеріалів, можливість залучення джерельного та наукового доробку зарубіжної україніки позитивно позначилось на вивченні численних аспектів вітчизняної історії, зокрема і явища мистецького спротиву другої половини 1960-х – початку 1980-х років.

Історіографія проблеми представлена монографіями, статтями, брошурами вітчизняних істориків, філософів, соціологів, культурологів і мистецтвознавців.

Аналізуючи широкий масив праць 1990-х – 2000-х років, у яких досліджуються проблеми творчої нонконформістської інтелігенції УРСР, вважаємо за доцільне поділити їх на загальні та спеціальні. Перші характеризуються зверненням уваги на висвітлення суспільного життя

періоду «застою», розвитку української культури в цілому та мистецтва зокрема, формуванню опозиційного руху в УРСР. Другі присвячені безпосередньо характеристиці явища мистецького спротиву, проблемам творчої нонконформістської інтелігенції, основним напрямкам її діяльності, їх ролі в суспільстві та взаєминам з владою.

Із загальноісторичних праць варто виділити насамперед дослідження В. Барана та В. Литвина. Розглядаючи процеси, що відбувалися в різних сферах життя радянського суспільства, В. К. Баран висвітлює проблему становища української творчої інтелігенції та її взаємини з владою. Автор також приділяє окрему увагу репресивній політиці проти діячів нонконформістського мистецтва (Баран, 2003: 254–278). У роботі В. Литвина проаналізовано основні передумови виникнення руху незгодних в УРСР (Литвин, 2004: 189–190).

З-поміж праць, предметом яких є науковий аналіз опозиційного руху в УРСР в роки «застою», вирізняються роботи О. Бажана та Ю. Данилюка (Бажан, 2000), Б. Захарова (Захаров, 2003), Г. Касьянова (Касьянов, 1995), А. Русначенка (Русначенко, 1998).

Слід відзначити важливий внесок у дослідження поставленої проблеми Г. Касьянова. На думку автора, формуванням руху опору варто розглядати в контексті поступового занепаду радянської тоталітарної системи, її часткової еволюції до авторитаризму (Касьянов, 1995: 5). Натомість велику увагу дослідник звертає на каральні дії влади щодо українських митців і літераторів та процесі «одержавлення» інтелігенції (Касьянов, 1995: 64–88).

Історики Ю. З. Данилюк та О. Г. Бажан висвітлюють роль української інтелігенції в національно-визвольному русі в Україні 60–80-х рр. ХХ ст. Вони вважають, що саме українська інтелігенція однією з перших висловила своє невдоволення режимом, виступаючи хранителем національного генофонду, багатовікових традицій великого і талановитого народу, за що зазнала переслідувань і репресій (Бажан, 2000: 27).

Історик А. Русначенко в монографічному дослідженні «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років» не лише визначає особливості опозиційного руху в УРСР, але й здійснює спробу порівняльного аналізу українського опозиційного руху з аналогічними процесами в республіках колишнього СРСР та країнах Центрально-Східної Європи. Окремі сюжети монографії присвячені й діячам мистецького спротиву (Русначенко, 1998: 453–470).

Значний інтерес становлять роботи з історії мистецтва досліджуваного періоду. Наукові праці

В. Сидоренка та Г. Складенко присвячені розвитку образотворчого мистецтва України досліджуваного періоду та дозволяють визначити місце творчості нонконформістів в художньому процесі та охарактеризувати основні періоди його розвитку (Сидоренко, 2008; Складенко, 2003).

Отже, праці першої групи, а саме узагальнені історичні та мистецькі роботи та праці з історії опозиційного руху дозволяють визначити причини формування руху незгодних, виявити основні форми та методи опору, простежити механізми протидії дисидентам з боку радянської влади.

З-поміж спеціальних праць, які складають другу групу історіографії, варто виділити роботи О. Петрової (Петрова, 2004), О. Роготченка (Роготченко, 2015), О. Федорука (Федорук, 2006). Дослідники охарактеризували явище в його головних рисах, окреслили творчість його типових представників, визначили центри та осередки нонконформізму в Україні, окреслили проблему становлення «нового мистецтва», проте багатогранність мистецького супротиву і його складової частини — нонконформізму — залишилась поза їхньою увагою.

Феномен мистецького супротиву в історії української культури став предметом філософського аналізу (Пахльовська, 2000; Тарнашинська, 2005).

Широкий інтерес становлять праці Н. Кіндрачук, Н. Крупник, Л. Медвідь, присвячені мистецьким поглядам та діяльності діячів українського мистецького супротиву.

У розвідці Н. Кіндрачук йдеться, що основними напрямками діяльності митців-нонконформістів були протидія радянській русифікаторській політиці, відродження національних традицій, пошук шляхів взаємодії з європейським культурним простором (Кіндрачук, 2016: 129). Утім, матеріал статті обмежується переважно подіями 1960-х рр., що не дозволяє простежити еволюцію в поглядах і діяльності нонконформістів після хвили арештів у 1972 р.

Стаття Н. Крупник висвітлює проблему участі творчої інтелігенції УРСР в русі опору під час правління Л. Брежнєва, визначає зміст, основні напрями, норми та умови існування українського мистецтва, зокрема й нонконформістського, в радянській системі (Крупник, 2000).

Одне з провідних місць у вивчення української нонконформістської інтелігенції належить Л. Смирній. У монографічному дослідженні «Століття нонконформізму в українському візуальному мистецтві» автор аналізує світоглядні засади нонконформізму, художньо-естетичні стратегії митців, становленням мистецькі тенденції та осередки, а також окреслює хронологічні та територіальні межі цього явища (Смирна, 2017). Водночас поза увагою дослідниці залишились соціально-демографічні характеристики митців, їх матеріально-побутові умови.

На окрему увагу заслуговують публікації, присвячені окремим персоналіям мистецького нонконформізму. Так, розвідка Н. Горової присвячена вивченню творчості В. Мельниченка та А. Рибачук, які стояли біля витоків явища мистецького супротиву в Україні (Горова, 2015: 49)

Останнім часом зростає увага дослідників і до вивчення регіональних особливостей мистецького нонконформізму. Так, у дослідженнях О. Голубця і М. Мусій проаналізовано особливості мистецького середовища Львова, висвітлено збереження ним міцних духовних традицій, з'ясовано відносини митця з владою, прослідковано суспільну адаптацію художника в умовах радянської дійсності (Голубець, 2001; Мусій, 2009: 72). Діяльність одеської регіональної художньої школи нонконформістів стала предметом вивчення О. Котової (Котова, 2013).

Висновки. Таким чином, проведений аналіз праць українських науковців періоду незалежності з питань історії нонконформістської інтелігенції засвідчує, що автори висвітили основні причини виникнення мистецького супротиву, охарактеризували основні періоди його розвитку, розглянули філософсько-естетичні засади руху, визначили основні географічні центри його поширення.

Натомість проаналізовані роботи не дають повної картини життя та діяльності нонконформістської інтелігенції. Ще недостатньо вивчена соціальна структура діячів мистецького супротиву, не проведений аналіз їх соціально-демографічних характеристик, регіональних відмінностей.

Потребує окремого дослідження питання рівня та якості життя представників художньої нонконформістської інтелігенції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2001. № 2. С. 520–529.
2. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
3. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.

4. Ведмідь Л. А. Огляд джерел та історіографії до вивчення опозиційного руху в Україні (друга половина 1950-х – середина 1980-х років). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2005. № 2. С. 15–22.
5. Голубець О. Між свободою і тоталітаризмом: Мистецьке середовище Львова другої половини ХХ століття. Львів : Академічний експрес, 2001. 173 с.
6. Горова Н. Супротиви українських митців офіційній доктрині методу соціалістичного реалізму на прикладі творчості Ади Рибачук та Володимира Мельниченка: Межа 1960-х. МІСТ: *Мистецтво, історія, сучасність, теорія*: зб. наук. пр. з мистецтвознав. і культурології. 2015. Вип. 11. С. 38–50.
7. Заплотинська О. О. Нонконформістська інтелігенція в офіційному дискурсі 1960-х рр.: механізм формування громадської думки. *Інтелігенція і влада*. 2006. Вип. 6. С. 58–66.
8. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 144 с.
9. Каганов Ю. О. Український опозиційний рух 70-80-х рр.. ХХ ст. в Європейському вимірі: історіографічний аналіз. *Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету*: збірник наукових праць. 2009. Вип. XXVII. С. 375–382.
10. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
11. Котова О. Мистецький нонконформізм Одеси 1960–1980-х. *Сучасне мистецтво*. 2013. Вип. 9. С. 55–60.
12. Кіндрачук Н. Вияв нонконформізму у середовищі української творчої інтелігенції 60-х – 70-х рр. ХХ ст. Галичина. 2016. Ч. 28. С. 126–132.
13. Крупник Л. О. Опір українських митців радянській тоталітарній системі в роки застою. *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. 2000. С. 199–208.
14. Литвин В. Україна: два десятиліття «застою» (1966-1985). Київ : Лі-Терра, 2004. 253 с.
15. Медведєва Л. Історіографія нонконформізму в українському образотворчому мистецтві 60-80-х років ХХ століття. *Україна: національна ідея*: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 2002. С. 351–364.
16. Медвідь Л. Нонконформізм як явище культури 60-х років. *Сучасність*. 2002. № 12. С. 132–139.
17. Мусій М. М. Соцреалізм і художник: проблема вибору. Львівський досвід 1960–1980-х рр. *Наукові записки. Том 88: Теорія та історія культури*. 2009. С. 71–74.
18. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія. *Сучасність*. 2000. № 4. С. 65–84; Тарнашинська Л. Шістдесятництво: філософія покоління як публічна свідомість. *Сучасність*. 2005. № 4. С. 105–117.
19. Петрова О. Мистецтвознавчі рефлексії: Історія, теорія та критика образотворчого мистецтва 70-х років ХХ століття – початку ХХІ століття: Зб. ст. Київ : ВД «Кієво-Могилянська академія», 2004. 400 с.
20. Роготченко О. О. Вітчизняний мистецький супротив 1950–1960-х. *Мистецтвознавство України* : зб. наук. праць. 2015. Вип. 15. С. 103–110.
21. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
22. Сидоренко В. Д. Візуальне мистецтво від авангардних зрушень до новітніх спрямувань: Розвиток візуального мистецтва України ХХ–ХХІ століть. Київ : ВХ студіо, 2008. 188 с.
23. Складенко Г. Між історією та географією (До питання періодизації українського мистецтва ХХ ст.). *Студії мистецтвознавчі*. 2003. № 3. С. 7–15.
24. Смирна Л. В. Століття нонконформізму в українському візуальному мистецтві. Монографія. Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. 480 с.
25. Федорук О. К. Перетин знаку: Вибрані мистецтвознавчі статті: У 3 кн. Кн. 1: Історія та теорія мистецтва. Постаті. Народна творчість. Київ : Видавничий дім А + С, 2006. 260 с.

REFERENCES

1. Bazhan O. Doslidzhennia problem dysydentskoho rukhu v Ukraini v suchasni zarubizhnii ta vitchyzniani istoriografii [The Research of the Problems of Dissident Movement in Ukraine in Modern Domestic and Foreign Historiography]. *Z arkhiviv VUCHK – HPU – NKVD – KHB*, 2001. Nr 2, pp. 520–529 [in Ukrainian].
2. Bazhan O. H., Danyliuk Yu. Z. Opozytsiia v Ukraini (druga polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [Opposition in Ukraine (second half of 50 s–80 s of 20th century)]. Kyiv : Ridnyi kraj Publishers, 2000. 616 p. [in Ukrainian].
3. Baran V. K. Ukraina: novitnia istoriia (1945–1991 pp.) [Ukraine: Contemporary History (1945–1991)]. Lviv : Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2003, 670 p. [in Ukrainian].
4. Vedmid L. A. Ohliad dzherel ta istoriografii do vyvchennia opozytsiinoho rukhu v Ukraini (druga polovyna 1950-kh – seredyna 1980-kh rokiv) [A Survey of the Sources and Historiography for Study of Opposition Movement in Ukraine (2nd half of 1950s– mid 1980s)]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, 2005, Nr 2, pp. 15–22. [in Ukrainian].
5. Holubets O. Mizh svobodoiu i totalitaryznom: Mystetske seredovyshche Lvova druhoi polovyny XX stolittia [Between Freedom and Totalitarianism: Artistic Social Environment of Lviv in the second half of 20th century]. Lviv : Akademichnyi ekspres Publishers, 2001. 173 p. [in Ukrainian].
6. Horova N. Suprotvyv ukrainskykh myttsiv ofitsiinii doktryni metodu sotsialistychnoho realizmu na prykladi tvorchosti Ady Rybachuk ta Volodymyra Melnychenka: Mezha 1960-kh [Resistance of Ukrainian Artists to the Official Socialist Realism Doctrine on Example of Ada Rybachuk and Volodymyr Melnychenko: The Turn of 1960s]. *MIST: Mystetstvo, istoriia, suchasnist, teoriia*: the collection of scientific works, 2015, Issue 11, pp. 38–50. [in Ukrainian].
7. Zaplotynska O. O. Nonkonformistska intelihentsiia v ofitsiinomu dyskursi 1960-kh rr.: mekhanizm formuvannia hromadskoi dumky [Non-conformist Intelligentsia in the Official Discourse: Mechanisms of Formation of Public Opinion]. *Intelihentsiia i vlada*, 2006, issue 6, pp. 58–66 [in Ukrainian].

8. Zakharov B. *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987)* [Outline of History of Dissent Movement in Ukraine (1956–1987)]. Kharkiv: Folio Publishers, 2003. 144 p. [in Ukrainian].
9. Kahanov Yu. O. *Ukrainskyi opozytsiinyi rukh 70-80-kh rr. XX st. v Yevropeiskomu vymiri: istoriografichniy analiz* [Ukrainian Oppositional Movement in the 70-80-ies of XX century in European Dimension: Historiography Analysis]. *Naukovi zapysky istorichnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu: the collection of scientific works*, 2009, issue XXVII, pp. 375–382 [in Ukrainian].
10. Kasianov H. *Nezghodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rokiv* [Dissenters: Ukrainian Intelligentsia in Resistance Movement in 1960–80s]. Kyiv: Lybid, 1995. 224 p. [in Ukrainian].
11. Kindrachuk N. *Vyivav nonkonformizmu u seredovyshchi ukrainskoi tvorchoi intelihtentsii 60-kh – 70-kh rr. XX st.* [Display of Nonconformism among Ukrainian Artistic Intelligentsia in 60s – 70s of 20th century]. *Halychyna*, 2016, Nr. 28, pp. 126–132. [in Ukrainian].
12. Kotova O. *Mystetskyi nonkonformizm Odesy 1960–1980-kh.* [Artistic Nonconformism of Odesa in 1960–1980s]. *Suchasne mystetstvo*, 2013, iss. 9, pp. 55–60 [in Ukrainian].
13. Krupnyk L. O. *Opir ukrainskykh myttsiv radianskii totalitarnii systemi v roky zastoii* [Resistance of Ukrainian Artists to the Soviet Totalitarian System during Stagnation]. *Naukovi zapysky: Collection of Scientific Works of National Dragomanov Pedagogical University*, 2000, pp. 199–208 [in Ukrainian].
14. Lytvyn V. *Ukraina: dva desiatylittia «zastoii» (1966–1985)* [Ukraine: Two Decades of Stagnation (1966–1985)]. Kyiv: Li-Terra, 2004. 253 p. [in Ukrainian].
15. Medvedieva L. *Istoriografia nonkonformizmu v ukrainskomu obrazotvorchomu mystetstvi 60-80kh rr. XX st.* [Historiography of Nonconformism in Ukrainian Fine Art in 60–80 s of 20th century]. *Ukraina: natsionalna ideia: Abstracts of International Scientific Conference*. Kyiv, 2002, pp. 351–364 [in Ukrainian].
16. Medvid L. *Nonkonformizm yak yavyshe kulture 60-kh rokiv* [Nonconformism as a Phenomenon of Ukrainian Culture in 60s]. *Suchasnist*, 2002, № 12, pp. 132–139 [in Ukrainian].
17. Musii M. M. *Sotsrealizm i khudozhnyk: problema vyboru. Lvivskyi dosvid 1960–1980-kh rr.* [Socialist Realism and Artist: a Problem of Choice. Lviv Experience of 1960–1980s]. *Naukovi zapysky*. Vol. 88: Theory and History of Culture, 2009, pp.71–74 [in Ukrainian].
18. Pakhlovska O. *Ukrainski shistdesiatnyky: filosofii* [Ukrainian Sixtiers: Philosophy]. *Suchasnist*, 2000, № 4, pp. 65–84; Tarnashynska L. *Shistdesiatnytstvo: filosofii pokolinnia yak publichna svidomist* [Sixtiers: Philosophy of Generation as a Public Consciousness]. *Suchasnist*, 2005, № 4, pp. 105–117 [in Ukrainian].
19. Petrova O. *Mystetstvoznavchi refleksii: Istoriia, teoriia ta krytyka obrazotvorchoho mystetstva 70-kh rokiv XX stolittia – pochatku XXI stolittia* [Art Criticism Reflections: History, Theory and Criticism of Fine Art in 70 s of 20th century – at early 21st century]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia Publishers, 2004. 400 p. [in Ukrainian].
20. Rohotchenko O. O. *Vitchyzniani mystetskyi suprotyv 1950–1960-kh.* [Domestic Art Resistance in 1950–1960s]. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy: the collection of scientific works*, 2015, Iss. 15, pp. 103–110 [in Ukrainian].
21. Rusnachenko A. M. *Natsionalno-vyzvolnyirukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [National Liberation Movement in Ukraine: mid 1950s – beginning of 1990s]. Kyiv: Oleny Telihy Publishers, 1998. 720 p. [in Ukrainian].
22. Skliarenko H. *Mizh istoriieiu ta heohrafieiu (Do pytannia periodyzatsii ukrainskoho mystetstva XX st.)* [Between History and Geography (On the Issue of Periodization of Ukrainian Art of 20th century)]. *Studii mystetstvoznavchi*, 2003, № 3, pp. 7–15 [in Ukrainian].
23. Smyrna L. V. *Stolittia nonkonformizmu v ukrainskomu vizualnomu mystetstvi* [Century of Nonconformism in Ukrainian Visual Art]. Kyiv: Feniks Publishers, 2017, 480 p. [in Ukrainian].
24. Sydorenko V. D. *Vizualne mystetstvo vid avanhardnykh zrushen do novitnikh spriamuvan: Rozvytok vizualnoho mystetstva Ukrainy XX–XXI stolit* [Visual Art from Avant-Gardism to the Contemporary Tendencies: A Development of Visual Art of Ukraine in 20–21 centuries]. Kyiv: VKh studio Publishers, 2008. 188 p. [in Ukrainian].
25. Fedoruk O. K. *Peretyn znaku: Vybrani mystetstvoznavchi statti: U 3 kn. Kn. 1: Istoriia ta teoriia mystetstva. Postati. Narodna tvorchist* [Crossing of the Sign: Selected Art Criticism Articles. In 3 Books. Book 1: History and Theory of Fine Art. Personalities. Amateur and Folk Arts]. Kyiv: A + C Publishers, 2006. 260 p. [in Ukrainian].